

[0095]

LYKSKONKIGE TRIJEHERNE?*)

“Jo hawwe wol faker sa’n pitertuerlike titel foar jou radio-praetsjes”, sei der immen tsjin my, “mar dy lykskonkige trijeherne, dêr’t jo it neffens de radio-gids de folgjende kear oer hawwe sille, bylket wol sa nuver - ik wit n’t, ik wit n’t” - en hy seach my sawat spotsk oan, Fansels, achte freonen, at de man goed lêzen hie, dan soed er it fraechteken efter dy titel net oer ‘e holle sjoen ha, mar ik kin my skoan bigripe, dat der mear binne, dy’t mei dy lykskonkige trijeherne gjin kant út koene. En it wurdt joun sikersonk ek hwat in oarsoartich praetsje as gewoanwei, tosizzen: oer ‘e *tael*, dy’t wy brûke, as it oer de wiskunde of oer de natûrwittenskippen giet. Dat ûnderwerp hat alris earder op ‘e nominaesje stien, mar dan kaem der hyltyd hwat oars tusken; sil it der net by bliuwe, dan moatte wy - om’t ús rige tûke-tinkers-paetsjes om ‘e ein siket - der joun efkes mei toset.

Us alderbitûftste wittenskipshistoarikus op dit mêd, prof. *Eduard Jan Dijksterhuis* - ik miende oars, dat wy him yn ús Grinzer stúdzjetiid (hy is fan ‘92) Eeltsje neamden - skriuwt yn syn kostlik wurk oer *Simon Stevin* earne (side 298):

*) Foardracht nr. XLVIII út ‘e rige “*Hofkesjonge by tûke tinkers*” (Wis- en natuerkundich grienmank): sa likernôch hâlden foar de R.O.N. op ‘e 6e fan augustusmoanne 1957.

”It is gjin ûngewoan forskynsel, dat mei oanliz en leafde foar wiskunde in greate niget oan taelkundige kwesjes mank giet: dy’t nea bilies jowt yn it striben om syn tinzen sa sekuer mooglik yn wurden út to drukken, wurdt der hast fansels ta laet en bijow him mei stúdzje yn ‘e problemen fan sinbou en wurdbitsjutting”.

Myn learlingen en âld-learlingen sille grif forstean, dat ik dy útspraak folslein meitim: hoe faek haw ik harren net to hâlden jown, dat eltse les, likefolle hweroer, ûnder oaren ek in *taelles* is!

Mar nou docht him by de al mar fierder geande ûntjowing fan ‘e wittenskippen in aparte swierrichheit foar, hwat dat taelgebrûk oanbilanget, Wis, yn eltse tael, mar spesjael yn dy talen, dy’t sa troch ‘en dei net foar de wittenskip tsjinje. Der binne bygelyks bigripen, dy’t hwat langer hwat mear presisearre wurde en dus in al mar fyndere bitsjittingsûnderskieding easkje; der komme ek tsientallen nije bigripen by, dy’t om “nije” wurden freegje. Ik jow in pear eksimpels, om de problemen, dy’t hjir mei mank geane, klear útkomme to litten.

Yn ‘t Nederlânsk hawwe wurden as “reeks” en “rij” jierren lang synonimen west, mar foar de matematikus fan hjoed-de-dei is “reeks” en “rij” net itselde. Nou hawwe wy yn ‘t Frysk wol it wenstige wurd “rige”, dat fansels njonken “rij” stean kin, mar om foar „reeks“, dan mar “rist” to nimmen (ik neam mar hwat), dêr skytskoarret grif mannichien al hwat tsjinoan, faeks allinne mar omt it ûngewoan is en as ûneigen field wurdt.

Hawwe jo it yn ‘t Nederlânsk oer “een stoffelijk punt, dat zich met een eenparige snelheid van 12 m/sec beweegt”, dan sizze jo yn ‘t Frysk grif foar de fûst wei; “in stoflik punt, dat in gong (of by need feart of faesje) hat fan 12 meter yn ‘e sekonde” of sokssahwat, mar oer dat “eenparige” binne jo dan mar hinne strûsd. Of woene jo dêr “lykmjittige” fan meitsje? Of faeks “evenredige”?

Om’t wy gjin eigen wurd foar it Nederlânsk “snel” hawwe¹⁾, komme wy eink alhiel oan to sitten, as wy it hawwe wolle oer in biskate “versnelling”, dus oer it gefal, dat de gong hwat langer hwat greater wurdt. It is yn ‘e praktyk al wenst wurden, dat wy dat wurd “forsnelling” mar oernimme (tink oan ‘e lju, dy’t auto-ride!) en ik leau hast net, dat immen dêr in skrikliken argewaesje fan hat. Minderet de gong²⁾; dan hat it Nederlânsk it wurd “vertraging” efter ‘e hân, Hoe sizze wy soks? As omskriuwing kin “it giet al mar stadiger” grif skoan tsjinje, mar by it meitsjen fan sommen hawwe wy forlet fan in inkeld wurd. Hokker? It wurdboek jowt foar “vertraging” allinne mar it wurd “opûnthâld”, mar dat slacht fansels op in hiel oare sitewaesje. Foar “traag” hawwe wy: têd, sleau, dodzich, loom, lôch, loai, soms lykwols ek “traech” om’t wurden as sleau en dodzich en loai eink net neutrael genôch binne - jo tinke ommers fuortdaelk oan minske of dier of oars oan it waer - sille wy wol fan “fortraging” prate moatte, liket my ta, mar om earlik to wêzen, it jowt my al hwat in mjitske smaek yn ‘e mûle ...

1) forlykje lykwols: hy is yn ‘e snelle katrine, foar: hy is rinlivich.

2) spitich, dat “minderje” en “mearderje” it by it breidzjen woun ha fan “nearje” en “wiidzje”!

Oer nije wurden hoege wy sasear net yn to sitten. Binammen by de natûrwittenskiplike stúdzje hawwe wy allegedurigen mei ynternasjonale forbannen to krijen en it liket gaedlikst en brûk ek mar ynternasjonale wurden. Der is - liket my ta - bygelyks gjin driuwend forlet fan in spesifyk Frysk wurd foar in cyclotron, in radarskerm, in calorimeter, in positive of negative katalysator, in transcendent getal, in diskontinue funksje, ensafuorthinne mear.

Né, hwer't de skoech knypt, dat is by de *gewoane dingen*, dy't yn it deistich petear hyltyd wer to praet komme en dêr't - gauris út sleauwens - tige ûnfryske, alteast tige ûneigen wurden foar brûkt wurde. Dat is fansels in griis; it taelfielen wurdt hurdoan minder en wy krije in aldermislikst grienmank.

By âlds wie Latynsk dé wittenskipstael, lyk as elk wol wit. Dy't wittenskipsskiednis studearret kin sûnder Latyn - en sûnder Gryksk mei der wol efkes by sein wurde - wierwier net folle bigjinne. Mar yn eltse libbene kultuertael kaem ier of let it forset tsjin dat folsleine latinisearjen ³⁾. Foar hwat it Nederlânsk oanbilanget, tinke wy bygelyks oan in *Dirck Volkertszoon Coornhert* (1522-1590), dy't om 1580 hinne yn it foaropwurd foar in Nederlânske spraekleare skreau ⁴⁾:

“Het zyn nu vriendelyke Lezer gheleden wel XX Jaren, dat ick bemerkende de overvloedighe rijkdommen onzer Nederlandscher talen enighen onlust daarinne nam datmen zo ghantschelyck zonder alle nood ghewoon was te lenen ende te lortsen van vreemde talen, t' geen wy zelve meer ende beter t'huys hadden”, ensafuorthinne mear. Dat dyselde *Coornhert* it wolris hwat fier dreau en mei alle gewelt bisykje woe om de frjemde wurden folslein út to baljen - sa'n ta 't uterste trochset purisme rint needsaeklik stomp - litte wy op dit pas nou mar bitsjen, mar it is tige wichtich, dat er it omtinken frege foar it heechhâlden en kultivearjen fan eigen sprake.

Nou stied er yn dat stribjen net allinne. Hy hie bygelyks in meistanner yn Simon Stevin (1548-1620), de forneamde learmaster fan prins *Maurits*, in wis- en natuerkundige fan gâns formaet, dy't in rige boeken yn 't Nederlânsk publisearre. Syn stânpunt wie to' n earsten, dat men dy wurden brûke moast, dy't it bigryp op 'en klearsten útdrukke. Sa stiet it der ⁵⁾: “... de woorden dan die dat bequamelicxt doen, uyt wat Tale sy haren oirspronck muegen hebben; maecken de nutste spraecke”. Hy forklearret him ré, om wurden oer to nimmen út it Deensk, it Frysk of it Ingelsk, as dy better binne as de “Nederduytsche”. Letter bisiket er lykwols; safolle mooglik it Nederlânske wurd to brûken en yn in tige opmerklik opstel, titulearre “Uytspraeck vande weedichheit der Duytsche (Nederduitse, Nederlandse) tael”, dat to finen is yn syn learboek oer “De be-

3) der waerd wolris in boek fan 't Nederlânsk yn 't Latynsk oerset om it oan 'e Leidske hegeskoalle brûke to kinnen!

4) sitearre neffens prof. dr. A.A. Verdenius: “In de Nederlandse Taaltuin”, side 105,

5) Dijksterhuis, “Simon Stevin”, side 299.

ghinselen der Weeghconst” fan 1586, giet er dêr forheftich foar yn ‘e pleit. Hy wiist op 742 Nederlânske stamwurden fan mar ien inkeld wurdlied. dêr’t it Latyn mar 5 en it Gryksk 45 foaroer sette kin; dan lit er noch 1428 oare wurden fan ien wurdlied folgje foar 158 Latynske en 220 Grykske oer.

En ús Frysk nou?

Dat it in oerrike tael is, ik hoech der foar dizze mikrofoan net oer út to wreidzjen - elk wit it. Dat *Gysbert Japicx* mei ynmoed bisocht, “om to ondertaestjen aef me uwz schiere wurden naet ijne lett’ren, in uwz grijs kât ijn miette ferssen (dat me uwz to-biet onmuwlc te wezen) beknettjende fetsoenearje koe”, krekt allyk; hwa rint net heech wei mei syn “Friesche Rymlerye”? En professor *Everwinus Wassenbergh*, dy’t sok treflik wurk die oan ‘e Frjentsjerter Hegeskoalle, wurdt grif ek net forgetten.

Mar op it mêd fan ‘e exakte wittenskippen is it Frysk spitigernôch binefter bleaun, dat kin net oars sein wurde. Wy moatte nammers goed foar ‘t forstân hâlde, dat in tael in libben organisme is, wurdt der net foar soarge, dat er him troch it alsidich en frekwint brûken ûntjaen kin en syn wurdfoarrie útwreidzje, dan wurde de swierrichheden aloan greater. Ik wol it wol wêze: yn myn Grinzer stúzjetiid, doe’t ik mei myn ûnforjitlike âld-learnmaster en goefreon dr. *Jakob Botke* de kolleezjes fan lektor *Sipma* folge, hie ‘k der net folle fidusje yn. Ik achte it doedestiids hast ûnmooglik om, in wiskunde-les yn fetsoenlik Frysk to jaen of bygelyks in foardracht oer in biologysk ûnderwerp. Mar dr. Botke wie doe krekt út ‘e ein set mei it oarderjen fan ‘e stoffe foar syn alderkostlikste rige boekjes oer “Natûr en Gea”. Syn opstellen “Fan Fryslâns groun” foar it Heitelân wied er al mei rékommen (Brandenburgh joech dy yn 1921 yn boekfoarm út). Botke wie in tige bilêzen man; hy koe syn talen út ‘e pinne. Hy hie der slimmen argewaesje fan as in wurd lyk as „Stuifmeel“ stomwei oerset waard as “stoumoal” en “meeldraad” as „moaltried“. “Soe men der net raer fan wurde?” frege er my dan. Doe kaem er mei in eigen nammejowing, in nomenclatuer, dy’t fortsjinne hie, fuortdaelk fan ús allegearre oernommen to wurden. Ik jow in stikmannich foarbylden. “Bloembodem” waard “blommestuoltsje”, in treflike namme; foar “schutblaadjes” brûkte er „skoarbledtsjes”, fan ‘t selde. It “vruchtbeginsel” waard “fruchtknoop”; foar “stamper” keas er “gnodze”; de “stijl” neamde er “stift” en de “stempel” “snútsje” of “stoffangerke”. “Meeldraad” waard “blomstêfke”, “stuifmeel” “blommestof”; de “helmdraad” neamde er “opstokje” en it saneamde “bloemdek” foroare yn “blommemantel”. “Wortelstok” koe fansels wol “woartelstôk” wurde (it wurdboek jowt dat ek), mar Botke hâldde him oan it folksrieme “tûgel”. Al dy fak-technyske wurden dogge jin tige eigen oan. Wurde se algemien brûkt?

Ik moat jit in oare namme neame. As dr. *Bonne Dykstra* fan ‘t Hearrenfean destiids foar ûnderwiisrie of Folksuniversiteit in foardracht hâldde oer siz mar “Bernesykten”, dan wisten jo net, hwer’t jo de measte niget oan, de greatste biwûndering foar hiene: de kunst om de lang net altiten maklike stoffe sa klear en bigryplik op to tsiinjen of it for-

mogen om foar technysk-medyske bigripen in gaedlik Frysk substitút to jaen (dat bigoun al mei “zuigeling”, “tatebern”). Leau mar, dat dy kunst jin net samar oanwaeit. Rispe mar ris, as der net siedde is ...

Op it wittenskiplike mêd fan ‘e wiskunde en de natûr- en skiekunde leit hast alles noch sahwat op simmerfuorge. As studinten yn harren boartlike riten mei “nijfoarmingen” oansetten kamen, bijoegen dy har meast op oar gebiet. De “túchslobber” krige gjin kâns; it is letter aldergeloks in sljochtsimpele “stofsûger” wurden (it wurk is ommers gjin slobberjen en der wurdt ek gjin túch opsûge). It Nederlânske “loophek” soe neffens harren “bernejister” wêze moatte - it is “boartersstekje” wurden. En de geklike oersetting fan “gelijkbenig-rechthoekige driehoek” mei “lykskonkige rjochthoekige trijeherne” is yn syn geklikens stykjen bleaun. Mar it falt net ta - alteast as jo gjin Botke binne - en jow gaedlike, eigen wurden!

En it stiet moai fêst, dat it Nederlânsk ús paedwizer hjir net wêze kin.⁶⁾ AB loopt evenwijdig aan CD” is net neffens de letter oer to setten; ik siz yn sa’ n gefal : “AB en CD rinne lykop” of oars by need “parallel”. “AB staat loodrecht op CD” kin fansels net wurde: „AB stiet leadrjocht op CD”, mar wol: “AB stiet heaks op CD”. As ús middelskoalle- en kweekskoalle- of ULO-learlingen tsjin inoar sizze “Sjoch, nou lûkst’ in loodlijn út punt P nei lijn l”, dan beart soks as skuorde klokken, oars? Mar hwat is “een loodlijn” yn’t Frysk? Foar “lijn” sjoch (en hear) ik gauris “lyn”, lichtwol omt der skytskoarre wurdt om “line” to brûken (dêr bongelet wyt guod oan of der lûkt immen oan). “Streek” dan? Of “rjochte”? “Loodlijn” soe dan leadstreek” wurde, mar “lead” docht oan it sjutlead tinken. Yn it Nederlânsk wurdt dat forbân net mear field, mar by in nijfoarming pleaget it jin. Better liket my it ynternasjonale wurd “normael” ta, dat yn ‘e natuerkunde hast altyd al brûkt wurdt.

In “punt” is in “stip”. Mei “midstip” foar “middelpunt” haw ik frede; mar “de hoekstippen fan in trijehoek”, wol jo dat oan? Lit dat mar stil “hoekpunten” wurde (of better sein: bliuwe). Gaedlik liket “midstreek” foar “zwaartelijn”; mar it Nederlânsk hat “hoekdeellijn” njonken bissectrix en dêr docht “hoekmidstreek” it neffens my better as “hoekdielstreek”. It wurdboek jowt foar “gemiddeld” as oersetting: trochstrings, yn trochsneed, trochinoar; as adverbium tige gaedlik, mar hokker haed-wurd stiet nou njonken “het rekenkundig gemiddelde”? By learlinge-rapporten prate wy fan “it middelsifer”, mar moat it oars mar “middeltal” wurde? En nou neamde ik mar hwat foar de fûst wei op ...

Yn ‘e foarsimmer fan 1941 haw ik in hûndert-twa-trije wurden en sizwizen út ‘e wis- en natuerkunde gearswile en op in kaertsysteem brocht. Doe’t ik langernôch oer Fryske aequivalinten prakkesearre hie, haw ik alles oan prof. *Koksma* foarlein. Ik krige in inkelde kear in goedkarring, sa bygelyks by in wurd as “kegelstomp” of “pyramidestomp” foar it Neder-

6) By it rémeitsjen fan ‘e kopij foar “Us Wurk” jokje my de hannen om it Ingelsk, it Dútsk en it Frânsk to biheljen yn de mannich foarbylden, dy’t noch folgje, mar ik lit it gewurde; it soe net strike mei de opset fan de sljochtwei praetsjes foar de R.O.N.

lânske “afgeknotte kegel“, “afgeknotte pyramide”. Mar dêrfoaroer tilde it op fan; né, né, né. Professor Koksma fielt him foarfêst net misledige, as ik der by siz, dat der bûten dat wurdsje “né” (gauris mei in útropteken) measttiids gjin oar substitút stie ... Kollega *S.J. de Boer* fan ‘t Hearrenfean hat der doe ek noch hwat tiid oan spandearre; ik haw in stikmannich kostlike forbetteringen oan him to tankjen. Mar wy binne der noch net - op gjin fuotten en fiemen nei!

“Lykskonkich” foar “gelijkbenig” mei grif hinnebruije. It is grif forantwurde: it Dútsk hat “gleichschenklig” en dat „Schenkel” is ommers bisibbe oan ús “skonk” en “skinke”, mar in „lykskonkige trijehoek”, dat sil wenne moatte. In foarm lyk as $a + b$ hjit ynternasjonael in binomium, Nederlânsk “tweeterm”. It soe dus samar “twaterm” wurde kinne, mar ik haw soarch, dat sa’n wurd earst it byld fan it Nederlânske wurd “darm” oproppe soe. Wie nou de gebrûksfrekwinsje mar greaternôch, dan soe mei gauwens nimmen der mear oer stroffelfe. In “regelmattige veelhoek” (polygoon) kin fansels gjin “regelmjittige follehoek” wurde; wy hawwe der “regelmjittige mearhoek” fan makke.

“Hij ging mij rakelings voorbij” is yn ‘t Frysk “Hy gyng roerdend by my lâns“. It wurdboek jowt dan ek “roerend”, “roerdend” en “roerd(e)lings” foar it Nederlânske “rakelings”. Mar in oersetting fan it dochs tige gewoane wurd “raaklijn” (tangent) sykje jo om ‘e nocht! Wy hawwe der “roerder” fan makke. Dus bygelyks: dy en dy streek roert sirkel M. Jo kinne net sizze: “rekke de sirkel”, hwant in ding reitsje is hiel hwat oars as der kantroerdend by lâns gean!

Professor *Koksma* is fan bitinken, dat wy gauris in omskriuwing brûke moatte en yn gâns gefallen de sinbou op eigen wize oanpasse. Ik leau, dat er folslein gelyk hat. Noasket immen ris yn it nijsgjirrige wurkje fan drs. *J.H. Stutvoet*: “Fan njoggenproef oant gouden fyk”, dan sil him bliken dwaen, dat der gâns fraechtekens plak krije kinne. Wier gjin niget!

Hie myn praetsje sin en doel? Ik mien fan al. Dat mannichien him nou yntinke kin, dat ik by de rige tûke-tinkers-praetsjes gauris mei de terminology tangele siet, docht der net ta. Mar it leksum is ditte: brûk it Frysk; ús tael is elastysk en dynamysk genôch om linkendewei in gaedlike faktechnsske vokabulaire to skeppen. Fansels, dy lykskonkige trijeherne wie mar gekheit, mar it sleauwei oernimmen fan Nederlânske wurden is in slimme kwael. It ynfieren fan needsaeklike nijfoarmingen is gjin ienmanswurk mar *opjefte* foar allegearre, dy’t de ûntjowing fan it libbene Frysk oan it herte giet.

H.K. Schippers.